

Διάλογος Ὁρθοδόξων καὶ Ἰουδαίων θεολόγων στὴν ἱστορία καὶ στὸ παρὸν

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ*

Ὡς μέλος τῆς Ὁρθοδόξου ἀντιπροσωπείας, πού ὄρισε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὸν διάλογο μὲ τοὺς Ἰουδαίους θεολόγους, ὁ ὑπογράφων αὐτὸ τὸ ἄρθρο ἔχει μία ἐκ τῶν ἔσω ἀντίληψη τῶν διαμειφθέντων μεταξὺ τῶν δύο ἀντιπροσωπειῶν καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αἰτημάτων γιὰ διευκρινίσεις. Εὐθὺς ἐξαρχῆς πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι: α) Ψυχὴ καὶ κινητήρια δύναμη τοῦ διαλόγου ὑπῆρξε ὁ μακαριστὸς Μητροπολίτης Ἑλβετίας Δαμασκηνὸς (Παπαανδρέου), μετὰ τὴν ἀσθένεια καὶ ἐν συνέχειᾳ ἐκδημία τοῦ ὁποῖου τὸν συντονισμὸ ἐκ μέρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀνέλαβε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γαλλίας κ. Ἐμμανουήλ. β) Τὸ πνεῦμα τοῦ διαλόγου ὑπῆρξε φιλικό, χωρὶς ἀντεγκλήσεις καὶ κατηγορίες, κατέληγε δὲ πάντοτε μὲ κοινὸ συμφωνο ἀνακοινωθέν. Ἄλλωστε ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι καὶ οἱ δύο πλευρὲς ἐμπνέονται καὶ τροφοδοτοῦνται ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, τὴν Ἁγία Γραφή, ἢ ὁποῖα γιὰ μὲν τοὺς Ἰουδαίους ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, γιὰ δὲ τοὺς Ὁρθοδόξους ἢ αὐτὴ Παλαιὰ Διαθήκη μαζί μὲ τὴν Καινὴ Διαθήκη σὲ μία ἐνότητα καὶ συνέχεια συνιστᾷ τὴν Ἁγία Γραφή. Καὶ γ) κάτι πού πρέπει ἐπίσης νὰ τονιστεῖ εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρξαν ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς ἀνεδαφικὲς ἐλπίδες καὶ συνεπῶς δὲν σημειώθηκαν ἀπογοητεύσεις. Διότι οὔτε ἡ Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ πλευρὰ ἀνέμενε ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους συνομιλητὲς μιά Χριστολογικὴ ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οὔτε ἡ Ἰουδαϊκὴ πλευρὰ ἀνέμενε νὰ συμμεριστοῦν οἱ Ὁρθόδοξοι τὴν Ἰουδαϊκὴ ἀνάγνωση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, χωρὶς δηλ. ἀναφορὰ στὴν ἐν Χριστῷ ἐκπλήρωσή της, πού κυριαρχεῖ στὴν Πατερικὴ Θεολογία καὶ τὴν ὑμνογραφία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἀποβλέποντας στὴν ἱστορικὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ διαλόγου πρέπει νὰ ἀναλογισθοῦμε ὅτι ὁ διάλογος αὐτὸς εἶναι ὁ μακροβιότερος μέσα στὴν ἱστορία, δεδομένου ὅτι ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ καὶ φτάνει μέχρι τὴν ἐπο-

* Ὁ Ἰωάννης Καραβιδόπουλος εἶναι Ὁμότ. Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

χή μας. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὅπως ἀναφέρουν τὰ Εὐαγγέλια, συζητάει μὲ Ἰουδαίους τῆς ἐποχῆς του, ἢ εἰδικότερα μὲ ὀρισμένες θρησκευτικὲς παρατάξεις τους, σχετικὰ μὲ τὸν Νόμο τοῦ Μωυσῆ, ἢ ἐρωτᾶται γιὰ ὀρισμένα θέματα ἀπὸ τὶς διάφορες ὁμάδες Φαρισαίων, γραμματέων, Σαδδουκαίων κλπ. καὶ δίνει τὶς κατάλληλες ἀπαντήσεις. Ἡ ἀντιπαράθεση αὐτὴ ἐφθασε στὸ ἀποκορύφωμά της μὲ τὴ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους σὲ συνεργασία μὲ τοὺς Ῥωμαίους κατακτητὲς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀπάντηση ποὺ δόθηκε ὀριστικὰ στὴν ἱστορία μὲ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Ἰησοῦ, ἢ ὁποῖα γιὰ τὴν μιά πλευρὰ εἶναι πέτρα σκανδάλου καὶ λίθος προσκόμματος, ἐνῶ γιὰ τὴν ἄλλη ἀποτελεῖ τὸν θεμέλιο λίθο, στὸν ὁποῖο στηρίζεται ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία.

Ὁ διάλογος συνεχίστηκε στὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸν *Διάλογο πρὸς Τρύφωνα τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρα Ἰουστίνου* καὶ μὲ μιά σειρά πολεμικῶν καὶ ἀντιρρητικῶν ἔργων κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς αἰῶνες. Δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ ἀμοιβαῖες κατηγορίες τόσο τῶν Χριστιανῶν κατὰ τῶν Ἰουδαίων μὲ τὶς ἀντι-ιουδαϊκὲς αἰχμὲς ἀκόμη καὶ σὲ παραλλαγὲς χειρογράφων τῆς Καινῆς Διαθήκης, μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸν Κώδικα τοῦ Βέζα (D)¹, ὅσο καὶ τῶν Ἰουδαίων στὸ Ταλμουδ μὲ τὶς συκοφαντικὲς δυσφημίσεις γιὰ τὴν Παρθένο Μαρία.

Ὁ διάλογος γνώρισε ὄχι μόνον θεωρητικὲς συζητήσεις ἀλλὰ καὶ σκληρὲς ἀντιπαραθέσεις στὴν πράξη. Ἐὰν ἀπὸ Ἰουδαϊκῆς πλευρᾶς ἡ κορύφωση σημειώθηκε μὲ τὴ θανάτωση τοῦ Ἰησοῦ, γιὰ τὴν ὁποῖα ἔγινε λόγος ἀμέσως παραπάνω, ὄχι βέβαια χωρὶς τὴ βουλή καὶ τὴν οἰκονομία τοῦ Θεοῦ (κατὰ τὴ χριστιανικὴ ἄποψη), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἱστορικὰ κορυφαία στιγμή σημειώθηκε μὲ τὴ σύλληψη, τὸν βασανισμό καὶ τὴν θανάτωση ἑξὶ ἑκατομμυρίων Ἰουδαίων ἀπὸ «χριστιανούς» τῆς Δύσης στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἀσφαλῶς ἔξω ἀπὸ κάθε θεία οἰκονομία ἢ καὶ ἀνθρώπινη ἐχέφρονα βούληση.

Θὰ εἶχε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας μιά λεπτομερὴς ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὶς σχέσεις τῶν δύο θρησκειῶν. Οἱ ὑπάρχουσες μελέτες γιὰ τὶς σχέσεις αὐτὲς στὸ Βυζάντιο ἐξαιροῦν τὴν –ἐκτὸς ὀρισμένων μεμονωμένων περιπτώσεων– εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν δύο θρησκειῶν καὶ ὑπογραμμίζουν τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἐποχὴ ποὺ στὴ Δύση οἱ Ἰουδαῖοι μαζικὰ ἐκδιώκονται, τὴν ἴδια ἐποχὴ βρῶ-

1. Βλ. EPP E. J., *The Theological Tendency of Codex Bezae Cantabrigiensis in Acts*, 1966, ὅπου ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει τὶς ἀντι-ιουδαϊκὲς τάσεις καὶ προσθήκες τοῦ κώδικα Βέζα στὸ κείμενο τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, βλ. καὶ I. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Τὸ κείμενο τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων στὸν κώδικα Βέζα», στὸ *Βιβλικὲς Μελέτες Α'*, 1995, σ. 224-249.

σκουν φιλόξενους τόπους για να κατοικήσουν και να ριζώσουν στην Άνατολή². Σ' αυτήν τη συνάφεια ἄς ἀναφερθεῖ τὸ ἀξιοσημείωτο γεγονός ὅτι ὀρισμένα ἥρωικά πρόσωπα τῆς ἐποχῆς τῶν Μακκαβαίων (σὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα) ἔχουν ἀναγνωριστεῖ ὡς ἅγιοι σὸ μαρτυρολόγιο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Καὶ βέβαια πρὸ αὐτῶν σημαντικὰ πρόσωπα τῆς Ἰσραηλιτικῆς θρησκείας, ὅπως οἱ Πατριάρχες Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, οἱ προφῆτες, καὶ ἄλλες θρησκευτικὲς προσωπικότητες (ἄνδρες καὶ γυναῖκες) ἐορτάζονται ὡς ἅγιοι στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία.

Βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσει κανεὶς τὶς ἀντιπαραθέσεις τῆς ἐποχῆς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Συναγωγῆς μὲ σημεῖα αἰχμῆς α) τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἐκ Παρθένου γέννησή Του, ὅπου ἡ διάσταση ἀπόψεων καὶ τοποθετήσεων ἐπικεντρώνεται στὴν ἐρμηγεία τοῦ χωρίου Ἠσ. 7,14 («Ἴδου ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει...»), β) τὴ σημασία τοῦ Νόμου στὴ ζωὴ Ἰουδαίων καὶ Χριστιανῶν, γ) τὴν περιτομὴ καὶ ἄλλες διατάξεις τοῦ Νόμου, πὺν ἡ διαφωνία ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ὀδήγησε στὴν Ἀποστολικὴ Σύνοδο (Πράξ. 15,1-29), καὶ δ) ἐπὶ μέρους τυπικὲς διατάξεις περὶ νηστείας, καθαρότητας κλπ. πὺν ἐπικρίνει ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς, κατὰ τὶς διηγήσεις τῶν Εὐαγγελίων³.

Ἄς ἔλθουμε τώρα στὸν διάλογο Ἰουδαίων καὶ Ὁρθοδόξων Θεολόγων κατὰ τὴν ἐποχὴ μας καὶ ἰδιαίτερα στὶς τελευταῖες δεκαετίες, ὅπου ὁ διάλογος καλλιεργεῖται μέσα σὲ κλίμα ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ ἀλληλοκατανόησης. Θὰ ἐστιαστεῖ κυρίως τὸ ἐνδιαφέρον μας στὶς συναντήσεις διαλόγου μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Ἰουδαίων θεολόγων, πὺν ἄρχισαν στὴ Λουκέρνη τὸ 1977 καὶ συνεχίστηκαν στὸ Βουκουρέστι (1979), ἡ τρίτη συνάντηση ἔγινε στὴν Ἀθήνα (1993), ἡ τέταρτη στὴν Ἱερουσαλήμ (1998), ἡ πέμπτη στὴ Θεσσαλονίκη (2003), μὲ θέμα «Ἡ πιστότητα στὶς πηγές μας: Ἡ κοινὴ μας δέσμευση γιὰ Εἰρήνη καὶ Δικαιοσύνη», ἡ ἕκτη στὴν Ἱερουσαλήμ (2007), μὲ θέμα «Θρησκευτικὴ Ἐλευθερία καὶ ἡ σχέση μεταξὺ Ἐλευθερίας καὶ Θρησκείας», ἡ ἕβδομη (2009) στὴν Ἀθήνα, μὲ θέμα «Ὁ κόσμος σὲ κρίση: Ἡθικὲς προκλήσεις καὶ θρησκευτικὲς Προ-

2. Περισσότερα γιὰ τὴν ἱστορικὴ σχέση τῶν δύο θρησκειῶν, ἰδιαίτερα κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, βλ. σὸ ἄρθρο τοῦ CONSTANTELOS J. D., «Greek Orthodox-Jewish relations in Historical Perspective», σὸ *Greek Orthodox Theological Review* 22 (1977), σ. 522-532.

3. Βλ. σχετικὰ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗ ΣΤ., «Πρὸς ἕναν διάλογο τῶν θρησκειῶν. Ἡ μαρτυρία τῆς Πατερικῆς παράδοσης (Εἰσαγωγικὸ σχεδιάγραμμα)», *Θεολογία* 84 (2013), σ. 133-151, ὅπου καὶ ὁ κατὰλογος τῶν Πατερικῶν ἔργων «Κατὰ Ἰουδαίων».

οπτικές» και η ὄγδοη συνάντηση ἔγινε πρόσφατα στὴ Θεσσαλονίκη (2013), μὲ θέμα «Τὸ πνευματικὸ καὶ φυσικὸ περιβάλλον: σεβασμὸς πρὸς τὸν κόσμον, σεβασμὸς πρὸς ἀλλήλους». Στὸ μήνυμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου πρὸς τὴν ὄγδοη συνάντηση, ποὺ ἀνέγνωσε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γαλλίας, ἀναφέρεται, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ὅτι «ἡ σχέση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ σχέση τῆς ἀνθρωπότητας μὲ τὴν φύση δὲν μποροῦν νὰ ἀποσυνδεθοῦν. Ἡ καταστροφή τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀδικία εἶναι ὄψεις τῆς ἰδίας ἁμαρτίας, συνιστοῦν τὴν ἴδια βλασφημία». Οἱ συναντήσεις γίνονται μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Παγκόσμιου Ἑβραϊκοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ Πατριαρχικοῦ κέντρου στὸ Chambésy τῆς Ἑλβετίας⁴.

Ἀπὸ τὶς συναντήσεις στὴν Ἀθήνα (1993) καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ (1998) –ὅπου μετεἶχε καὶ ὁ γράφων μαζί μὲ τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Περιστερίου κ. Χρυσόστομο, καθὼς καὶ τοὺς καθηγητὲς Ἡλία Οἰκονόμου, Νικόλαο Μπρατσιώτη, Βλάσιο Φειδᾶ καὶ τὸν μακαριστὸ Κωνσταντῖνο Σκουτέρη– ἀξίζει νὰ ὑπογραμμιστοῦν τὰ ἀκόλουθα σημεῖα ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ γιὰ μιά γόνιμη συνέχιση τοῦ διαλόγου.

1. Εἶναι θετικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ διάλογος δὲν διεξήχθη μὲ σχολαστικότητα ἐπὶ τεχνικῶν θεμάτων ὀρολογίας ἢ ἐρμηνείας κοινῶν ἱερῶν κειμένων τῶν δύο θρησκειῶν. Τὸ ἀναμενόμενο ἀπὸ τοὺς διαλεγομένους εἶναι ἡ καλύτερη γνωριμία τῆς ἄλλης πλευρᾶς καὶ ἡ ἀποδοχὴ τους ὡς διαφορετικῶν, μὲ τὴ δική τους ἱστορία ἐπὶ αἰῶνες καὶ τὸ δικό τους παρόν. Πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε οἱ χριστιανοὶ ὅτι ὁ ἰουδαϊσμός δὲν σταματᾷ ἱστορικὰ μὲ τὴν καταγραφή τῶν βιβλικῶν ἐρμηνειῶν του στὸ Ταλμούδ, ἀλλ' ἔχει ζωὴ καὶ συνέχεια μέχρι σήμερα σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, μὲ ἐρευνητικὰ κέντρα καὶ διακεκριμένους ἐπιστήμονες. Στὶς Θεολογικὲς Σχολὲς τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ὑπάρχουν βέβαια γνῶστες τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης μὲ μεγάλη βιβλιογραφικὴ ἀνθιση, ἀλλὰ παράλληλα πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι καὶ στὸν σημερινὸ ἰουδαϊκὸ κόσμο ὑπάρχουν μελετητὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ σημαντικὴ βιβλιογραφικὴ προσφορά, ἀκόμα καὶ μὲ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν σημερινὴ Ἑβραϊκὴ γλῶσσα καὶ μὲ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα, ὅπως π.χ. τοῦ Ἁγγλοῦ Ἰουδαίου ἐρμηνευτῆ C. G. Montefiore στὰ *Συνοπτικὰ Εὐαγγέλια*, ὅπου μάλιστα ὁ

4. Μία εἰκόνα τῶν εἰσηγήσεων καὶ συζητήσεων μπορεῖ νὰ πάρει κανεὶς ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῆς συνάντησης τοῦ 1993: *Orthodox Christians and Jews on Continuity and Renewal. The Third Academic Meeting between Orthodoxy and Judaism*, ed. By Malcom Lowe, Published by the Ecumenical Theological Research Fraternity in Israel, 1994.

διακεκριμένος Ἰουδαῖος ἐρμηνευτής ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ φράση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ «τίποτε ἀπὸ αὐτὰ ποὺ μπαίνουν μέσα στὸν ἄνθρωπο ἀπ' ἔξω δὲν μπορεῖ νὰ τὸν κάνει ἀκάθαρτο, ἀλλὰ ὅσα βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, αὐτὰ τὸν κάνουν ἀκάθαρτο» (Μρ 7,15) εἶναι «μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ρήσεις στὴν ἱστορία τῶν θρησκειῶν»⁵. Ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὶς σύγχρονες ἀπόψεις τῶν Ἰουδαίων περὶ τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ἡ διδακτορική διατριβὴ τοῦ G. Linderskog, *Die Jesusfrage im Neuzeitlichen Judentum*, Darmstadt 1973⁶.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀκόλουθη φράση ἀπὸ τὸ μήνυμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου, ποὺ ἀνεγνώσθη κατὰ τὴν ἐναρκτήρια συνεδρία τοῦ διαλόγου στὴν Ἱερουσαλὴμ (1998): «Ὁ διάλογος οὗτος δὲν γίνεται διὰ νὰ πεισθῇ τὸ ἐν τῶν μερῶν νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν πίστιν τοῦ ἑτέρου, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐδραιωθῇ ἡ διανθρώπινη καταλλαγὴ καὶ εἰρηνικὴ συνεργασία, ὥστε αἱ ἑκατέρωθεν συνειδήσεις νὰ ἐπιλέξουν μὲ ἐλευθερία καὶ προσωπικὴ ὑπευθυνότητα τὴν ἐλκύνουσαν αὐτὰς πίστιν».

2. Στὸν «διάλογο», ἡ ἀκριβέστερα στὴν πολεμικὴ τῶν πρώτων αἰώνων, τόσο τῶν Ἰουδαίων ἐναντίον τῶν χριστιανῶν ὅσο καὶ τῶν χριστιανῶν ἐναντίον τῶν Ἰουδαίων, σημειώθηκαν, ὅπως λέχθηκε προηγουμένως, ὑπερβολές. Θὰ παρουσίαζε μεγάλο ἱστορικὸ καὶ θεολογικὸ ἐνδιαφέρον ἡ μελέτῃ τῆς ἑκατέρωθεν πολεμικῆς φιλολογίας στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων, μὲ στόχο νὰ ἀντληθοῦν χρήσιμα συμπεράσματα γιὰ τὸ παρόν. Στὴν ἀντι-ιουδαϊκὴ πολεμικὴ τῶν χριστιανῶν ἐντάσσουν οἱ Ἰουδαῖοι –καὶ δὲν παύουν νὰ τὸ τονίζουν σὲ κάθε εὐκαιρία διαλόγου– τοὺς Ὁρθόδοξους ὕμνους τῆς Μ. Ἑβδομάδας μὲ ἀντι-ιουδαϊκὸ περιεχόμενο. Οἱ Ὁρθόδοξοι ἐξήγησαν στὴ συνάντησι τῆς Ἱερουσαλὴμ ὅτι (α) οἱ ὕμνοι ἀναπαράγουν τὰ ἱστορικὰ δεδομένα μὲ παιδαγωγικὸ καὶ διδακτικὸ στόχο καὶ ὄχι μὲ πολεμικὸ χαρακτῆρα. (β) κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ὕμνων δὲν δόθηκε ποτὲ ἀντι-ιουδαϊκὸς τόνος. (γ) οἱ ὕμνοι αὐτοὶ δὲν ἐπηρέασαν τὸ Ὁρθόδοξο ἦθος ἢ τὴν τοποθέτησι τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, οὔτε μείωσαν τὴν οἰκουμενικὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη περὶ σωτηρίας, καὶ (δ) μιά ἐνδεχόμενῃ λειτουργικὴ ἀλλαγὴ εἶναι θέμα Πανορθόδοξου Συνόδου καὶ εὐρίσκειται πέρα ἀπὸ τοὺς στόχους ἑνὸς διαλόγου. Ἄς θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας Ἀμίλκας Ἀλιβιζάτος στὶς ἀρχές

5. *The Synoptic Gospels*, 1968, τόμ. 1, σ. 153.

6. Βλ. Ἐπίσης τὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα βιβλία BAECK LEO, *Das Evangelium als Urkunde der Jüdischen Glaubensgeschichte*, Berlin 1938. FLUSSER DAVID, *Das Christentum - Eine Jüdische Religion*, München 1990.

της δεκαετίας του '60 είχε προτείνει την απάλειψη των αντι-ιουδαϊκών φράσεων των ύμνων της Μ. Εβδομάδας⁷. Ὁρθῶς ὅμως ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι «ἡ ἀλλοίωση τῶν ἱερῶν κειμένων, ἀκόμη κι ἂν ἦταν δυνατή, θὰ ὠφελοῦσε τοὺς ἐκατέρωθεν ἐξτρεμιστές. Χρειάζεται ἀναβάθμιση τῆς θρησκευτικῆς παιδείας καὶ ὄχι ὑποβάθμιση τῆς θρησκευτικῆς ἰδιαιτερότητας... Ὁ πεπαιδευμένος Χριστιανὸς ἢ Ἑβραῖος γνωρίζει νὰ ἐντάσσει τὰ ἐπίμαχα χωρία στὸ ἱστορικό τους πλαίσιο, καθὼς, μετὰ τόσους αἰῶνες, ἡ κατὰ λέξιν ἀντίληψη δὲν ἔχει νόημα»⁸.

3. Ἐκεῖνο πὸν ἀσφαλῶς περιμένει κανεὶς ἀπὸ τὶς δύο θρησκείες πὸν στηρίζονται ἐν πολλοῖς στὶς ἴδιες βιβλικές πηγές, εἶναι ἡ κοινὴ καὶ σύμφωνη ἀντιμετώπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ὡς ἀπόρροια τῆς πίστεως στὸν ἴδιο Θεό, ὁ πόθος καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης στὸν κόσμο, ἡ καταδίκη τοῦ ἐθνικισμοῦ, τοῦ φονταμενταλισμοῦ καὶ τῆς μισαλλοδοξίας, καθὼς καὶ ἡ ἀποκάθαρση τῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων ἀπὸ τὶς ἐκατέρωθεν προκαταλήψεις. Δὲν εἶναι αὐτὰ σημαντικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ διαλόγου;

4. Εἶναι ἄξιο ὑπογράμμισης ὅτι οἱ δύο θρησκείες, ὁ Χριστιανισμὸς (καὶ δὲν περιορίζομαι τώρα μόνο στὴν Ὁρθόδοξη ἔκφρασή του) καὶ ὁ Ἰουδαϊσμός, ἔχουν ἐν μέρει κοινὴ πηγὴ τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς τους τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, πὸν γιὰ τὸν Ἰουδαϊσμὸ καλύπτει τὸ σύνολο τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἄν θελήσουμε νὰ ἐντοπίσουμε μερικὰ βασικὰ σημεῖα πίστεως τῶν δύο θρησκειῶν, προερχόμενα μέσα ἀπὸ τὸ ἱερό αὐτὸ βιβλίο, θὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ ἑξῆς:

α. Ἡ πίστη τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῶν λοιπῶν Πατριαρχῶν στὸν Θεό, πὸν ἐξέλεξε τὸν Ἰσραὴλ καὶ τοῦ ἔδωσε τὶς ἐπαγγελίες γιὰ τὴ σωτηρία του ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σωτηρία ὅλων τῶν λαῶν, μία πίστη γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος καὶ στὴν Κ.Δ. (ἰδιαίτερα στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου). Πίστη πὸν ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὴν ἀταλάντευτη προθυμία θυσίας τοῦ Ἰσαάκ. Πρόκειται γιὰ μιὰ διήγηση τῆς Γραφῆς πὸν ἐνέπνευσε συγγραφεῖς καὶ καλλιτέχνες στὴν διάρκεια τῶν αἰώνων, τόσον Ἰουδαίους ὅσο καὶ Χριστιανούς.

β. Ἡ κεντρικὴ καὶ καθοριστικὴ θέση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴ ζωὴ, τὴ λατρεία καὶ τὴν πίστη τῶν δύο θρησκειῶν, καθὼς καὶ ἡ καθοριστικὴ ἐπίσης σημασία τῆς

7. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Α., «Ἀνάγκη διορθώσεως λειτουργικῶν κειμένων», περιοδικὸ Ὁρθόδοξος Σκέψις, 1960, σ. 5-7.

8. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ Γ.-Σ., «Σεβασμὸς πρὸς ἀλλήλους: διάλογος Ὁρθοδοξίας καὶ Ἑβραϊσμοῦ», περιοδικὸ Χρονικά, ἔκδοση τοῦ κεντρικοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. φ. 241, Ἰούλ.-Σεπτ. 2013, σ.3-4.

ἐρμηνευτικῆς της παράδοσης, εἴτε ὡς Ταλμουδική ἐπεξεργασία στήν μία θρησκεία, εἴτε ὡς πατερική ἐμβάθυνση στήν ἄλλη.

γ. Ἡ προσευχή ὡς ἄξονας ἀτομικῆς θρησκευτικότητας καί ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό, ἀλλά κυρίως ὡς οὐσιώδες λατρευτικό στοιχεῖο τῆς κοινότητας στήν ἀναφορά της πρὸς τόν Θεό καί τόν συνάνθρωπο.

δ. Ὁ Δεκάλογος τοῦ Σινᾶ ὡς κεντρικός ἠθικός νόμος, στόν ὁποῖο ὑπακούουν Ἰουδαῖοι καί Χριστιανοί καί πού ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τῶν δύο θρησκειῶν.

ε. Ἡ κλήση πρὸς μετάνοια καί ἐπιστροφή στόν Θεό καί ἡ ἀγιότητα ὡς στόχος ζωῆς κατὰ τὴν ἐπιταγή τοῦ Λευιτικοῦ 11,45 «καὶ ἔσεσθε ἅγιοι ὅτι ἅγιός εἰμι ἐγὼ Κύριος» (πρβλ. Α΄ Πέτρο 1,15· 16).

στ. Ἡ κοινὴ εὐθύνη γιὰ τὴν κτίση, τὴ διαφύλαξη τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ὁ κοινὸς πόθος γιὰ τὴν εἰρήνη καί γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου.

ζ. Τὸ ὄραμα γιὰ ἓνα καλύτερο κόσμο μέ τὴν εἰρηνευτικὴ δραστηριότητα καί συνεργασία τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἐνδοκοσμικὸ ἐπίπεδο καί τελικὰ μέ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ σὲ ἐσχατολογικὸ ἐπίπεδο.

Μένουμε σὲ αὐτὰ τὰ παραπάνω σημεία, μέ τὴν πρόσθετη παρατήρηση ὅτι ἀκόμη κι ἂν σὲ ἐπὶ μέρους πλευρὲς τους διαφοροποιοῦνται οἱ δύο θρησκείες, οἱ διαφοροποιήσεις αὐτὲς δὲν εἶναι ἀντιθετικὲς ἀλλὰ συμπληρωματικὲς ἀλλήλων⁹. Καί μέ τὴν ἀκόλουθη ἀκόμη παρατήρηση:

Ἀποτελεῖ μιά σταθερὴ τάση τοῦ σημερινοῦ διαθρησκειακοῦ διαλόγου ἡ ἀνάδειξη τῶν κοινῶν σημείων πίστεως ἀλλὰ καί ἀντιμετώπισης τῶν ζωτικῶν καθημερινῶν προβλημάτων ἀπὸ τὶς διαλεγόμενες θρησκείες. Πιστεύουμε ὅτι παράλληλα εἶναι ἐξίσου ἀναγκαῖα καί ὑποβοηθητικὴ γιὰ τὸν διάλογο καί ἡ ἀνάδειξη τῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν θρησκειῶν, καί μάλιστα διαφορῶν ἐπὶ τῆ βάσει τῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς κάθε θρησκείας καί ὄχι ἐπὶ τῆ βάσει τῆς ἀντίληψης –ἴσως καί πλανημένης– πού ἡ μία θρησκεία ἔχει γιὰ τὴν ἄλλη. Ἐὰν τὰ κοινὰ σημεία πίστεως ἀποτελοῦν τὸ κοινὸ βίωμα ὄλων τῶν θρησκειῶν, οἱ διαφορὲς συνιστοῦν τὴν ἰδιαιτερότητα καί ἰδιοπροσωπία, ἀλλὰ καί τὴν ὁμορφία τῆς κάθε θρησκείας. Κάτι ἀνάλογο μαθαίνουμε σήμερα ἀπὸ τὴ βιολογία: τὸ 97% περίπου τοῦ ἀνθρώπινου γονιδιώματος εἶναι ὅμοιο στόν ἄνθρωπο καί τὰ

9. Βλ. MARTINI CARLO MARIA, «Christianity and Judaism. A Historical and Theological Overview», σπὸ συλλ. βιβλίο *Jews and the Christians. Exploring the Past, Present, and the Future*, ed. by J.H. Charlesworth, New York 1990, σ. 19-26.

άνωτερα θηλαστικά, ωστόσο το διαφοροποιημένο 3% διαχωρίζει τὰ εἶδη καὶ συνιστᾷ τὴν ἰδιαίτερη ταυτότητά τους.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ παραθέσω μερικὲς σημαντικὲς φράσεις ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ μακαριστοῦ Μητροπολίτη Ἑλβετίας Δαμασκηνοῦ κατὰ τὴ λήξη τῶν ἐργασιῶν τῆς συνάντησης τῆς Ἱερουσαλήμ τὸ 1998 (στὴν ὁποία ἀναφέρθηκα καὶ προηγουμένως):

«Ὁ διάλογος Ὁρθοδοξίας καὶ Ἰουδαϊσμοῦ δὲν ἀποσκοπεῖ στὴν ἄρση ἢ στὴ συγκάλυψη τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν ἀλλὰ στὴ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἀποτελοῦν νόμιμες διαχρονικὲς ἐκφράσεις τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας καὶ δὲν συνεπάγονται ἢ δὲν πρέπει νὰ συνεπάγονται νοσηρὲς ἐκρήξεις θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας καὶ θρησκευτικῶν συγκρούσεων. Ὁ Ἰουδαϊσμός, ὅπως καὶ ὁ Χριστιανισμός, ἔχουν τὴν ἰδιαίτερη θέση τους στὴν ἱστορία τῶν θρησκειῶν, ἢ ὁποία ἐνισχύει τὴν ἐνδιάθετη ροπή τους γιὰ ἕναν ἐποικοδομητικὸν διάλογο, ἀφοῦ πολλὰ στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας τους ἔχουν κοινὴ ἀναφορὰ στὸν Θεὸ καὶ τρέφονται ἀπὸ τὶς ἴδιες ἱερὲς πηγὲς τῆς πίστεως».

«Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητη ἢ ἀνακάθαρση τῆς ἱστορικῆς μνήμης τῶν πιστῶν τῶν δύο θρησκειῶν ἀπὸ τὶς νοσηρὲς προλήψεις καὶ τὶς ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες τοῦ παρελθόντος, ὥστε μακριὰ ἀπὸ θρησκευτικὸν ἀνταγωνισμοὺς νὰ προσεγγίσουν ἀπὸ κοινοῦ τὰ σύγχρονα προβλήματα μέσα στὴν πλουραλιστικὴ κοινωνία. Τὸ *περὶ Θεοῦ ἐρώτημα* τῶν παλαιῶν πολεμικῶν ἀντιπαράθεσεων πρέπει νὰ παραχωρήσει τὴ θέση του στὸ *περὶ ἀνθρώπου ἐρώτημα* τῆς ἐποχῆς μας, στὸν κοινὸ ἀγῶνα γιὰ εἰρηνικὴ συνύπαρξη καὶ ὑπεράσπιση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας σὲ ὅλα τὰ κράτη τοῦ κόσμου».

«Παρόλο πὺν ἡ θρησκεία δὲν μπορεῖ ἀπὸ μόνη της νὰ ἐπιβάλλει στὸν κόσμον τὴν εἰρήνην ἢ νὰ ἀποκλείσει τὸν πόλεμον, μπορεῖ ὡστόσο μὲ τὴ διδασκαλία της νὰ οἰκοδομεῖ συνεχῶς τὸν ἄνθρωπον τῆς εἰρήνης, τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς εἰλικρινοῦς συνεργασίας στὶς σχέσεις τῶν λαῶν. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ, οἱ λαοὶ ὅλων τῶν θρησκειῶν ἔζησαν τὴν τραγικὴ ἐμπειρία τοῦ πολέμου, ἀλλὰ δὲν ἀπέρριψαν ποτὲ τὸ ὄραμα τῆς εἰρήνης μὲ ἐλευθερία καὶ δικαιοσύνη. Οἱ τρεῖς μονοθεϊστικὲς θρησκείες (Ἰουδαϊσμός, Χριστιανισμός καὶ Ἰσλάμ) ἔχουν μέσα στὴ διδασκαλία τους ὅλα τὰ βασικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θεμελιώνουν τὴν εὐθύνη κάθε θρησκείας περὶ τῆς εἰρηνικῆς συνυπάρξεως τῶν πιστῶν τους στὸν ἴδιον ἄνθρωπον μὲ ἀπόλυτον σεβασμὸν τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τῶν πιστῶν τῶν δύο ἄλλων θρησκειῶν, καίτοι ἡ κοινὴ αὐτὴ ἐντολή δὲν τηρήθηκε πάντοτε στὶς μεταξὺ τους σχέσεις».

Στις 22.4.2001, την πρώτη Κυριακή μετά τὸ κοινὸ Πάσχα Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἔτους ἐκείνου, ὑπογράφηκε στὸ Στρασβούργο ἀπὸ τὸν πρόεδρο τοῦ Συμβουλίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὸν πρόεδρο τοῦ Συμβουλίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐπισκοπικῶν Συνόδων ἡ «Οἰκουμενικὴ Χάρτα», στὴν ὁποία ἐκφράζουν τὴ δέσμευσή τους οἱ χριστιανοὶ νὰ συνεργαστοῦν πιὸ δυναμικὰ γιὰ τὴ συμφιλίωση λαῶν καὶ πολιτισμῶν, καταδικάζοντας καὶ ἀντιστρατεύομενοι σὲ κάθε μορφῆς βία καὶ –ὅπερ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ κυρίως– νὰ προωθήσουν καὶ νὰ ἐμβαθύνουν περισσότερο τὶς σχέσεις μὲ τὸν Ἰουδαϊσμὸ καὶ τὸ Ἰσλάμ.

Τέλος, θὰ ἀναφερθοῦμε, ἔστω καὶ δι' ὀλίγων, στὴν συμβολὴ τῶν δύο θρησκειῶν (Χριστιανισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ) καὶ ιδιαίτερα τῶν ἱερῶν βιβλίων τους στὸν πολιτισμὸ τῆς ἀνθρωπότητας. Τὰ ἑβραϊκὰ χειρόγραφα τῆς Βίβλου, καθὼς καὶ τὰ ἑλληνικὰ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ καὶ τὰ χειρόγραφα τῶν μεταφράσεών τους στίς ἀρχαῖες γλῶσσες (λατινικὴ, συριακὴ, αἰθιοπικὴ, κοπτικὴ, ἀρμενικὴ, γεωργιανὴ, παλαιοσλαβικὴ κ.ἄ.) ἀποτελοῦν φορεῖς πολιτισμοῦ ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀξία τοῦ περιεχομένου τους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς καλλιτεχνικὲς μικρογραφίες μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι διακοσμημένα. Οἱ μεταφράσεις ἄλλωστε τῶν ἱερῶν αὐτῶν βιβλίων στίς νεότερες καὶ σύγχρονες γλῶσσες ἀποτελοῦν σταθμὸ καὶ δὴ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀφετηριακὸ σταθμὸ στίς ἀντίστοιχες ἐθνικὲς φιλολογίες τῶν λαῶν, διαμορφώνοντας καὶ ἀποκρυσταλλώνοντας ὄχι μόνον τὶς γλῶσσες ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους, τὶς ψυχὲς κυρίως τῶν ἀνθρώπων –δικαιώνοντας τὴ ρῆση ὅτι «ὁ πολιτισμὸς τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ πολιτισμοῦ»– καὶ μαζὶ μὲ τὶς ψυχὲς καὶ τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων, εἴτε τὰ καθημερινὰ εἴτε τὰ καλλιτεχνικά.

Οἱ Ἅγιες Γραφεὶς ἐνέπνευσαν ἔργα τέχνης, ιδίως στὴν περιοχὴ τῆς ζωγραφικῆς, τόσο σὲ Ἰουδαίους ὅσο καὶ σὲ Χριστιανούς καλλιτέχνες. Μνημονεύω μόνον γιὰ τὸ ἰσότιμο τοῦ σεβασμοῦ τῶν δύο παραδόσεων τὸν διάσημο Ἰουδαῖο ζωγράφο Marc Chagall, πού ἄφησε στὴν ἀνθρωπότητα ἔργα ἐμπνευσμένα τόσο ἀπὸ τὴν Παλαιὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη μὲ χαρακτηριστικὰ ἐκατέρωθεν δείγματα τὶς ὑαλογραφίες (vitraux) τῆς συναγωγῆς τοῦ νοσοκομείου Hadacha τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ αὐτὰ τῆς Frauenmünster τῆς Ζυρίχης. Ἀπὸ τὸ πλούσιο χριστιανικὸ ρεπερτόριο καλλιτεχνικῶν ἀριστουργημάτων θὰ περιοριστῶ, –καὶ πάλι γιὰ τὴν ἰσότημὴ ἀντιμετώπιση ἐκ μέρους μου τῶν δύο παραδόσεων– στὸ συμβολικὸ βυζαντινὸ ψηφιδωτὸ τῆς Santa Sabina τῆς Ρώμης, ὅπου δίπλα στὴν Ἐκκλησίαν τῶν ἐθνῶν παρίσταται ἡ Ἐκκλησία τῆς περιτομῆς ὡς εὐγενεῖς καὶ οἱ δύο κυρίες. Ἀκόμα πιὸ ἐκφραστικὴ εἶναι ἡ ὑαλογραφία στὸ

άββαειο του Saint Dennis κοντά στο Παρίσι, όπου ο Χριστός αγκαλιάζει εύλογώντας δύο γυναίκες, τη Συναγωγή και την Έκκλησία¹⁰.

Οι δύο πολιτισμοί, έβραϊκός και χριστιανικός, αντλώντας κυρίως από τα ιερά βιβλία τους, βαδίζουν χέρι-χέρι, θαρρείς για να διορθώσουν ανόσιες πράξεις ανάξιων εκπροσώπων τους στην διάρκεια των αιώνων και δη στα μέσα του 20ου, αλλά κυρίως για να οδηγήσουν τον σημερινό άνθρωπο στην οικοδόμηση και έδραϊωση της επί γης ειρήνης και της δικαιοσύνης, στην απάλειψη των εκατέρωθεν προκαταλήψεων, και κυρίως στην στερέωση του Θεού μέσα στον άνθρωπο - όχι γιατί αυτό το χρειάζεται ο Θεός αλλά γιατί το χρειάζεται ή επί γης εικόνα του, ο άνθρωπος.

Ός κατακλείδα στο άρθρο θα αναφερθεί μία σημαντική διακήρυξη: Στις 19-20 Δεκεμβρίου 2001 συνεκλήθη στις Βρυξέλλες μία εξόχως ενδιαφέρουσα διαθρησκειακή συνάντηση με πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου και του τότε Προέδρου της Ευρωπαϊκής Έπιτροπής Romano Prodi, που απέτέλεσε ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για την προβολή της συμβολής της θρησκείας στην ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων και των λαών. Στη συνάντηση αυτή υπογραμμίστηκε ότι ή έτερότητα των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών (Ίουδαϊσμού, Χριστιανισμού, Μωαμεθανισμού) όχι μόνο δεν αποκλείει τον άμοιβαίο σεβασμό, αλλά αντιθέτως μάλιστα αναδεικνύει την κοινή ευθύνη των τριών θρησκειών για την επικράτηση της δικαιοσύνης και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μεταξύ των ανθρώπων και των λαών. Στη διακήρυξη των Βρυξελλών επανελήφθη ή δήλωση της Βέρνης του 1992 και του Βοσπόρου του 1994 ότι «πᾶν ἔγκλημα διαπραχθέν ἐξ ὀνόματος τῆς θρησκείας εἶναι ἔγκλημα κατὰ τῆς θρησκείας».

10. Βλ. ZINN G. A., «History and Interpretation: Hebrew Truth, Judaism, and the Victorine Exegetical Tradition», στο ὡς ἄνω σημειωθέν βιβλίο *Jews and the Christians. Exploring the Past, Present, and the Future*, σ. 100-126.